

A kommunizmus múltja Spanyolországban

The past of communism in Spain

*Szerző: José Luis Orella, a madridi San Pablo Katolikus Egyetem
jelenkori történelem professzora*

Fordította: Dergán Ádám,¹ Rapcsok Dóra²

Absztrakt

Honnan ered, miből gyökerezik a spanyol baloldali gondolat? Miért nincsenek napirenden napjaink Spanyolországában a polgárháború idején a kommunisták által elkövetett rémtettek? Kik, mikor és hol gyújtottak fel spanyol templomokat és gyilkoltak meg közel hétezer egyházi személyt, köztük 13 püspököt és 283 apácát? Valóban a paracuellosi tömeggyilkosság adta a mintát a szovjeteknek az 1940-es katyíni vérengzéshez? Miféle hazugságokkal és ferdtésekkel próbálják pozitívan bemutatni a spanyol állami emlékezetpolitikában a kommunista eszmerendszert? José Luis Orella kétrészes tanulmánya többek között ezekre a kérdésekre ad választ.

Abstract

Where does Spanish leftist ideology come from and where are its roots? Why are the atrocities committed by the communists during the civil war not on the agenda in Spain today? Who, when and where set fire to Spanish churches and murdered nearly 7 000 clergy, including 13 bishops and 283 nuns? Was the Paracuellos massacre really the model for the Soviets' massacre in Katyn in 1940? What lies and distortions are being used in the Spanish state's memory policy to try to present the communist ideology in a positive light? José Luis Orella's two-part study answers these questions, among others.

¹ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának általános főigazgató-helyettese.

² Spanyolnyelv-oktató, szakértő.

Bevezetés

A kommunizmus Spanyolországban inkább a jelenhez, mint a múlthoz kapcsolódik. A polgárháborúig a Spanyol Kommunista Párt, a PCE marginális erő maradt, amely nem tudott versenyezni sem a CNT (Confederación Nacional del Trabajo, Nemzeti Munkaügyi Szövetség) anarchizmusával, sem a Francisco Largo Caballero által vezetett forradalmi szocializmussal. A Szovjetunióval való kiszolgáltatottsága azonban azt jelentette, hogy a PCE fokozatosan a Szovjetunió eszközévé vált, a köz-társaságiaknak olyannyira szükséges fegyvertámogatásért cserébe. Franco tábornok uralmának hosszú időszaka alatt a PCE volt az igazi és egyetlen olyan mozgalom, amely az ellenzéki elit vezetőréteg gyermekeit tömörítette. A rendszer számára a demokrácia kereteinek megteremtése hozta el az utolsó nagy lehetőséget, hogy letörölje magáról totalitárius múltját, s azt a demokráciáért küzdő erők egyikévé magasztalhatta, tagadva a rendszer hosszas működését a parlamentáris monarchia visszaállításáig. Mindazonáltal a szocialista szociáldemokrácia a politikai káderek nagy részét és a művészvilágot is kizsákmányolta a kommunizmust a perifériára szorítva, amíg a 15-M (a Felháborodottak [Los Indignados] mozgalma, más néven 15M Mozgalom [Movimiento 15M, a szám- és betűkombináció a május 15-i dátumra utal]) lehetőséget nem adott neki, hogy a latin-amerikai forradalmi mozgalmak példáját követve, a keresztény család alapjainak minden romboló pontját védelmezve, más, populista baloldalként alakítsa át magát. Bár programját Pedro Sánchez szocializmusának radikalizálódása miatt sikerült megvalósítania, céljai teljesülése és inkompetenciájának bizonyítása mellett választói visszatérnek a régi szocialistákhoz. A kérdés az, hogy a régi PCE képes lesz-e újra túlélni, ha egy új arculatba bújjik, amely a bomlott podemita (a spanyolországi Podemos pártból képzett mellék-név) mozgalomból táplálkozik.

Forradalmi háttér

Az iparosodás következtében kialakult új világ mélyreható társadalmi átalakulásokat okozott, és új politikai és szakszervezeti erők megjelenését idézte elő a proletár osztályok képviselőit. A 19. század végére

a legtöbb sztrájk elveszett, különösen azok, amelyek olyan iparágakban merültek fel, mint a vasút, a textilipar, a bányászat, valamint a vas- és acélipar. Az ágazati szövetségekben artikulált szakszervezeti koncentráció hiánya volt a kudarcuk oka.³

1899-ben a szocialista UGT (Unión General de Trabajadores – Spanyol Munkások Általános Szövetsége) 15 264 tagot számlált, és Pablo Iglesias volt az elnöke, aki megalapította a szakszervezetet és a pártot, amelytől függött a Partido Socialista Obrero Español, PSOE, és úgy döntött, hogy a végrehajtó bizottságot az ipari Barcelonából a fővárosba, Madridba helyezi át, annak ellenére, hogy ez utóbbi egy közigazgatási város volt.⁴ 1900-ban viszont a nem a PSOE-nak engedelmessé és erős anarchista jelenléttel rendelkező szakszervezetek az 50 ezer tagot számláló Federación de Sociedades Obreras de la Región Española nevű szövetségbe tömörültek.⁵

Politikai szinten a szocialista jelenlét még mindig elenyésző volt. 1901-ben a PSOE 27 tanácsi helyet szerzett, ebből 8-at a legfontosabb baszk városban, Bilbaóban, és ugyanezen év általános választásain 25 400 szavazatot kapott, ebből 4500-at Madridban. 1905-ben a szavazatok száma 26 000 volt, két évvel később pedig 22 000-re csökkent. Ezek a viták ejtették kétségbe Pérez Galdós író, aki azt mondta, mindannyiuknak el kell vágni a torkát, hogy a forradalom létrejöjjön. A szocialisták azonban követni kezdték az európai szocializmus példáját, mint például a francia Jaurès, és sikeresen kezdtek együttműködni a haladó liberalizmus erőivel, helyet teremtve maguknak a parlamenti ívben. A republikánus-szocialista koalíció segítette Pablo Iglesiasnak megnyerni az egyetlen parlamenti mandátumot, amelyet a spanyol szocializmus 1918-ig birtokolt. A köztársaságiakkal való szövetség 1919-ig tartott, amikor a PSOE-nak elegendő parlamenti ereje volt az önálló fennmaradáshoz, a köztársaság pedig a belső viszályok miatt a végét járta.

1910. október 30-án a Munkástársaságok Szövetsége megtisztította szocialista elemeit, és ezzel megszületett a CNT (Confederación Nacional del Trabajo, Nemzeti Munkás Szövetség), 50 000 taggal. A CNT

³ García Venero 1961, 303.

⁴ García Venero 1956, 404.

⁵ Uo. 408.

forradalmi anarchista szervezet hivatott lenni, több volt, mint szakszervezet, és forradalmi szindikalizmusa más irányba mutatott, mint a munkásosztály kizárólagos védelme. A CNT alapító okiratában az általános sztrájkot a következőképpen értelmezte: „Az általános sztrájknak alapvetően forradalminak kell lennie... Nem azért kell általános sztrájkot hirdetni, hogy egy kicsit több bért vagy a munkanap csökkentését érjük el, hanem azért, hogy a termékek előállításának és elosztásának teljes átalakítását érjük el.”⁶ A CNT a Nemzeti Agrárszövetségen keresztül, amely 1919-ben integrálódott a CNT-be, a napszámosok (föld nélküli parasztság) világának forradalmi megszervezéséhez látott hozzá. Az öntörvényű, magányos propagandista elvegyült a napszámosok között, elhintette eszméit, majd továbbállt. Az anarchizmust vidéken könnyebb volt elterjeszteni, mert nem kellett gyülekezőhely, jegyzőkönyv és könyvelés, mint a szocialistáknak.

Az első világháború időszaka fellendülést hozott a spanyol exportgazdaság számára, a külföldi adósság nagy részét törlesztették, számos külföldi vállalatot államosítottak, fejlesztették a gépipart, a bankszektor megerősödött a Central, Urquijo és Crédito Industrial megalapításával, a fizetési mérleg többletbe került. A spanyol export 1916-ban érte el csúcspontját, és amikor a világkonfliktus véget ért, a készletek hiánya, a piacok elvesztése, a növekvő infláció és a versenyképesség hiánya miatt összeomlás következett be. Baszkföldön és Asztúriában a gyors iparosodás a két bányászati és acélipari régióba irányuló nagyszámú bevándorló beáramlását eredményezte. Életkörülményeik nem voltak jók, sok bányász a vállalatok által épített silány kunyhókban élt, és a vállalat üzleteiben vásároltak. Mások egyedül éltek rosszul megépített házakban, amelyek vízellátás, csatornahálózat és útburkolat nélküli városrészeket alkottak.⁷ 1917-ben a bolsevik forradalom győzelme felpezsdítette a munkásereket, és a köztársasági liberálisokkal együttműködve forradalmi bizottságot hoztak létre. Röviden: bár az inspiráció Oroszországból származott, a példa az 1910-es Portugáliából, amely éppen akkor alapította meg a köztársaságot. A spanyol munkásbaloldal gyengesége arra kényszerítette őket, hogy részt vegyenek egy olyan felkelésben, amely nem proletárforradalmat, hanem a burzsoá rend-

⁶ Uo. 346.

⁷ Shubert 1991, 186.

szerváltást hozta volna el a köztársasági rendszerre, amelyről úgy gondolták, hogy a forradalmi érdekeknek jobban megfelel.

A hadsereg megakadályozta a sztrájk győzelmét, a kormány pedig kitartott, és letartóztatta a sztrájkbizottságot, amelyet a fő szocialista vezetők, Anguiano, Saborit, Besteiro és Largo Caballero alkottak. Az általános sztrájk, bár politikai céljait nem érte el, messze nem volt kudarc, megmutatta a rendszer gyengeségét és szakított a canovista pártrendszerrel, amelyet nemzetközpontú pártjai váltottak fel. Az 1918-as választásokon a PSOE a Köztársasági Párttal és a Reformista Párttal koalícióban a sztrájkbizottság képviselőinek megválasztását nyerte el (Anguiano, Saborit, Besteiro és Largo Caballero), akiket amnesztiában kellett részesíteni. A szocialisták megszilárdították pozíciójukat mint forradalmi erő, amely fokozatosan felváltja a republikánusokat, mint a rendszer elleni baloldali tiltakozó mozgalom. 1918-tól kezdve Katalónia a kapitalista fejlődés kulcsfontosságú régiójaként egy 1923-ig tartó társadalmi háború csataterévé vált.

A háborúban meggazdagodott burzsoázia spekulatív műveletekbe fektette nyereségét, miközben a béreket befagyasztották. A szakszervezeti szervezkedés egyre erősödött, és a CNT volt az, amely a közvetlen fellépés üzenetével oroszlánrészt vállalt a régióban. Az 1918-as sans-i kongresszuson az anarchista szakszervezet elfogadta az egységes szakszervezetet mint a közvetlen cselekvés eszközt, elutasítva a közvetítőket közte, a kormány és a munkáltatók között. Ugyanígy a munkaadók is összefogtak a Fomento del Trabajo Nacionalban (Katalóniában létrehozott szervezet, melynek célja a spanyol és katalán ipari vállalatok védelme). A forradalmi szocialista vezető, Francisco Largo Caballero felajánlotta az UGT egyesülését a CNT-vel, de ez utóbbi nem egyezett bele, mert a szocialista szakszervezet a PSOE alá volt rendelve, a CNT pedig forradalmi szakszervezetként a néptömegek forradalmi tulajdonságaira támaszkodott. Sőt, hogy forradalmi érzelmeit tovább erősítse, 1920-ban a CNT csatlakozott a Harmadik Internacionáléhoz, ahová Ángel Pestaña vezetőt delegálta. A bolsevikoktól megtapasztaltakból azonban csalódottan tért vissza, mert a kommunisták forradalmárok voltak, de a forradalom győzelme után a proletariátus diktatúrájának megteremtésében hittek, amivel Pestaña nem értett egyet. A Harmadik Internacionálé úgy döntött, hogy a szakszervezetek forra-

dalmi jellegének megőrzése érdekében alá kell rendelni őket a helyi kommunista pártoknak, amit a CNT nem fogadott el.

Eközben Katalónia valóságos vérfürdőt szenvedett el, a munkaadók, a CNT, a polgári kormány és a szabad szakszervezetek fegyveresei, akik katolicizmusuk miatt nem voltak hajlandók alávetni magukat az anarchizmusnak, egymást irtották a régióban. A CNT egyszer csak egy támadáshullámmal találta szemben magát, ahogy a fegyveresek növelték saját súlyukat a szervezetben. Ramón Sales szabad szakszervezetének – a karlista és katolikus proletariátus ernyőszerkezete – megjelenése anarchista támadások hullámát váltotta ki ellene, hogy megakadályozzák a CNT alá tartozó munkástömegek egy részének szétválását. Bár a szabad szakszervezeti mozgalmat a katalán nacionalista üzletemberek fenyegették, mert Spanyolország egységét védték. A katolikus szindikalisták úgy maradtak életben, hogy a Tálion-törvény alkalmazásával félelmetesebbé tették magukat az anarchistáknál.⁸

1920-ban az UGT ismét felajánlotta a CNT-nek a szakszervezetet, de a CNT nem hitt neki, mert a szocialista szakszervezet újra megerősítette a Második Internacionáléhoz való csatlakozását. Ennek ellenére szeptember 3-án a két szakszervezeti konföderáció úgy döntött, együttműködési megállapodást köt a burzsoázia és a kormány ellen. A konzervatív Eduardo Dato kormánya munkaügyi és szociális törvényhozási programot hajtott végre, és keményen fellépett a barcelonai terrorizmus ellen. Az anarchista akciócsoportok rendőrök, munkáltatók és katolikus szakszervezeti tagok meggyilkolásával válaszoltak, ezek viszont az anarchista vezetők meggyilkolásával reagáltak. Az anarchisták Eduardo Dato miniszterelnök meggyilkolásával vágtak vissza, aki Antonio Cánovas del Castillo és José Canalejas után a harmadik miniszterelnök volt, akinek életét anarchisták oltották ki.

1922 szeptemberében a CNT barcelonai Nemzeti Bizottsága Zaragzába költözött, ahol a legszélsőségesebbek rendelkeztek hűbérbirtokkal, és egy évvel később a radikálisok, Francisco Ascaso, Juan García Oliver és Buenaventura Durruti meggyilkolták Juan Soldevila bíborost, majd később, a polgárháborúban bűnügyeikről váltak híressé. A megnövekedett társadalmi feszültség Miguel Primo de Rivera katalán főkapitány államcsínyben való támogatására készítette a katalán burzsoáziát, amely

⁸ Winston 1989.

egy megújulási és modernizációs irányvonalat követő, tekintélyelvű rendszert hozott létre. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy a szocialisták két csoportra szakadtak: egy részük csatlakozott a Kominternhez, mások meg nem. A PSOE rendkívüli kongresszusa előtt, 1920. április 15-én a Szocialista Ifjak Szövetsége úgy döntött, feloszlik, elismeri a Kominternt és megalapítja a Spanyol Kommunista Pártot, amelynek főtitkára Ramón Merino Gracia lett. Belépett a kisméretű ifjúsági szervezetbe a somorrostrói szocialista bányászcsoporthoz Vizcayából, ahol vezető szerepet játszott egy Dolores Ibárruri nevű fiatal nő, aki katolikus hitét felcserélte a kommunista „hitre”.⁹

1921. április 13-án a „harmadik párti” szocialisták, akik nem fogadták el Pablo Iglesias érvelését, aki a két Internacionálé közötti kompromisszumot támogatta és ellenezte a Harmadik Internacionáléhoz való csatlakozást, megalapították a Spanyol Kommunista Munkáspártot (Partido Comunista Obrero Español). A Kommunista Internacionálé ugyanezen év novemberében a két alakulat egyesülését indítványozta, így jött létre a Spanyol Kommunista Párt. A PCOE-ből a forradalmi marxizmus olyan veterán harcosai kerültek ki, mint Antonio García Quejido, az UGT szakszervezet első elnöke, Ramón Merino Gracia rövid időszaka után a PCE első főtitkára; Facundo Perezagua, a baszk szocializmus valódi megalapítója Vizcayában, majd később a kommunizmusé, amikor a marxizmus még csak Vizcayában, Asztúriában és Madridban létezett; és Óscar Pérez Solís, a hadsereg tüzérszázadosa, ügyes szervező, a PCOE főtitkára, de miután a Komintern egyik spanyol képviselőjeként ellátogatott a Szovjetunióba, a vörös paradicsomba vetett hite megrendült. A Primo de Rivera-diktatúra idején bebörtönözve kapcsolatba került Gafo dominikánus atyával, a katolikus szindikalizmus egyik nagy emberével, visszatért a katolikus hitre, és a köztársasági időszakban Jose Antonio Primo de Rivera Falangista FE-JONS szindikalista vezetőinek egyike lett.¹⁰ Ramón Merino Gracia is kilépett a kom-

⁹ Dolores Ibárruri a spanyol kommunizmus első számú sztálinista vezetője volt. A polgárháború idején propagandatevékenységével – és José Díaz főtitkár segítségével – komoly befolyáshoz jutott a párton belül. A polgárháborús vereség után a Szovjetunióba távozott, 1939 és 1977 között Spanyolországot képviselte a Kominternben. Miután Díaz 1942-ben elhunyt, Pasionaria (Dolores Ibárruri beceneve, jelentése: a szenvedélyes) váltotta őt a PCE főtitkári pozíciójában. 1960-ig megőrizte tiszttségét, ekkor Santiago Carillo érkezett a helyére, ezzel együtt Ibárruri 1989-ben bekövetkezett haláláig a PCE elnöke maradt. Életrajza: Amorós 2021.

¹⁰ Pérez Solis 2018.

munisták soraiból, miután részt vett a Kommunista Internacionálé 1921-es moszkvai harmadik kongresszusán. Szakszervezeti munkája a szabad szakszervezetekben, majd a polgárháború után a Franco tábornok Sindicato Vertical (Függőleges Szakszervezet) nevű szakszervezeti mozgalmában folyt.

A kommunisták a szocialistákhoz hasonlóan széles társadalmi teret hódítottak meg a marokkói háborúval szembeni ellenállásukkal. Annál a gyarmati korszak egyik legkatasztrofálisabb veresége volt. A marokkói vérengzés lett Primo de Rivera programjának egyik lényeges pontja, amely az alhucemasi partraszállással, illetve egy különleges katonai egység, a Millán Astray ezredes és Franco parancsnok által alapított légió alkalmazásával győzelemben csúcsosodott ki, amely a zászlóalj harci szellemének kialakításában jeleskedett. A szocializmus kihasználta az alkalmat, hogy együttműködjön az önkényuralmi rendszerrel, míg az anarchisták, akiket a hatóságok elleni sokéves harc szétzilált és legyőzött, titkosan működtek tovább. Ebben az időszakban megragadták a lehetőséget szervezetük bővítésére, és amikor a második köztársaságban újra megjelentek a politikai színtéren, a PSOE (Partido Socialista Obrero Español – Spanyol Szocialista Munkáspárt) marginális erőből a baloldal fő tömegszervezetévé vált.

Spanyolország a második köztársaságban

Az 1931. április 14-i önkormányzati választások a republikánusok győzelmét hozták. Ezen eredmény hatására vonult száműzetésbe XIII. Alfonz. Az új rendszer tűnt a legkedvezőbbnek Spanyolország régóta várt megújulása szempontjából, miután a restauráció zsarnok Spanyolországa kudarcot vallott. Segura bíboros, Toledo primása köztársaság ellen harciasnak tartott pásztorlevelének közzététele azonban ürügyül szolgált a május 11-i mintegy száz egyházi épület felgyújtására. Egy hónappal később Segura bíborost kiutasították Spanyolországból.

Az 1931. június 28-i választásokon a baloldal elsőprő győzelmet aratott. A baloldali többségű Alkotmányozó Nemzetgyűlés (Cortes Constituyentes) a saját ízlésére formált alkotmányt dolgozott ki. Az állam és az egyház kapcsolatáról szóló 26. cikkely ellentmondásosnak bizonyult: elrendelte a vallásszabadságot, az egyház állami költségvetésének

megszüntetését, tevékenységének korlátozását a gazdaság és az oktatás területén, valamint bármely külföldi államfőnek engedelmességi fogadalmat tett rendek feloszlatására, ami a jezsuiták kiutasításához és vagyonuk elkobzásához vezetett. A baloldal megosztott volt, de ezt ellensúlyozta a képviselők közötti számos szabadkőműves, ami segítette az új törvényhozás katolikusellenes döntéseit. Manuel Azaña volt a leleplezés alakja, aki 1931. október 13-án a Nemzetgyűlésben tett ellentmondásos nyilatkozatában kijelentette, hogy Spanyolország megszűnt katolikus lenni. Amikor Niceto Alcalá Zamorát államfővé választották, Manuel Azañát bízták meg a kormány miniszterelnöki teendőinek ellátásával.

Az új kormánycsapat kudarcot vallott a reformpolitikájában. Az oktatásban több egyházi iskolát zárt be, mint amennyit létrehozott. A hadseregből hétezer tisztet elbocsátottak, és feloszlatták a Francisco Franco tábornok által vezetett Zaragozai Katonai Akadémiát. A munkaügy területén nőtt a nyugtalanság, az agrárreform szükségessége pedig a végrehajtás lassúsága és a pénzhiány miatt nem valósult meg. Ez számos anarchista lázadást váltott ki, amelyeket a katonaság leverte. Az anarchista CNT a választásoktól való tartózkodásra szólított fel. A közigazgatási decentralizáció során a katalán és a baszk nacionalisták megkapták alapszabályuk jóváhagyását. Bár a baszkok esetében az első tervezetet érvénytelenítették, mert a hatáskörök között az egyházzal való kapcsolatot is kimondta, a másodikat Baszkföldön jóváhagyták, de Navarrában elutasították.

A jobboldal José María Gil Robles és az általa vezetett CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas) köré csoportosult. Ez a német Zentrumhoz vagy az Olasz Néppárthoz (Partido Popular) hasonló párt volt, kivéve a karlistákat és a monarchistákat (Alfonsinos), akik egy Acción Española nevű agytrösztöt hoztak létre. Célja a katolicizmus és a korporatizmus doktrinális gyakorlatának terjesztése volt a fiatalok körében. Az 1933. novemberi választásokon a nők először szavazhattak, és az eredmény a jobboldal győelmét hozta. Bár Gil Robles megnyerte a választásokat, a köztársasági elnök, Niceto Alcalá Zamora megtagadta tőle a kormányalakítás lehetőségét. A CEDA (Igazságügy, Munka és Mezőgazdaság) által támogatott új radikális Lerroux-kormány lehetett volna a megoldás, ez azonban a jobboldali tábor radikalizálódásához vezetett, amelyből létrejött a Nemzeti Blokk, a monarchista jobboldal-

liak tömörülése, José Calvo Sotelo, a diktatúra egykori pénzügyminisztere vezetésével. Viszont 1933 októberében megszületett a Falange de las JONS. A Jose Antonio Primo de Rivera vezette falangizmus diákok tízezreit tömörítette a nacionalizmus, az erős kormányzás és a radikális társadalmi igazságosság diskurzusa köré.

Amikor 1934. október 14-én Lerroux új kormányt alakított, de a CEDA bevonásával, Asztúriában és másutt is kitört a szocialista forradalom. Barcelonában a katalán kormány kikiáltotta a szuverén köztársaságot, és felfüggesztették az autonómiát. Asztúriában az afrikai hadsereget kellett bevetni a bányászterület lenyugtatására, ami négyezer halálos áldozatot követelt, és harmincezer főt letartóztattak. Ezek az események, valamint a feketepiac-ügy korrupciós botránya (a rulettjáték legalizálása érdekében történő kifizetések) szétzilálta a kormányt, annak menesztéséhez és a választások kiírásához vezetett. 1936. január 16-án Spanyolországban megalakult a Népfront. Ezt az intézkedést 1935. október 7-én a Komitern VII. nemzetközi kongresszusán fogadták el. Spanyolországban a szocialisták, a baloldali republikánusok és a kommunisták az anarchisták külső támogatásával segítették a baloldalt választási szempontból egyesíteni a Népfrontban.¹¹

A jobboldal 1936. februári veresége kedvező körülményeket teremtett a forradalom számára. Az első következmények az októberi forradalom miatt letartóztatott harmincezer ember amnesztiaörvényének elfogadása, a katalán autonóm kormány visszaállítása, a vagyon kiséjítésének megkezdése, a jobboldali lapok felszámolása és a jobboldali szimpatizánsok deportálása volt. Április 13-án megalakult a Nemzetgyűlés: első intézkedésként leváltotta Manuel Azaña köztársasági elnököt. A Népfront választási győzelme óta az erőszak fokozódott a Falange illegalizálásával, igazgatótanácsának letartóztatásával, templomok és lapszerkesztőségek felgyújtásával, politikai gyilkosságokkal. Ezek közül a legfontosabb José Calvo Sotelo 1936. július 13-i halála volt. A Nemzeti Blokk vezetőjét az állambiztonság emberei letartóztatták és meggyilkolták. Ez az esemény aláásta a republikánus intézmények hitelességét a jobboldali támogatók körében. Az Emilio Mola tábornok vezette összeesküvéses út egyre erősödött, a Falange és a karlizmus lett a fiatalok új irányadója.

¹¹ Matorras 2021.

A polgárháború kitörése

Július 18-án Spanyolországot két részre osztották: a nacionalista tartományok a jobboldali túlsúlyúak voltak, ahol a szociálcatholicizmus erősen elterjedt. A köztársaságiak a nagyvárosokban, valamint a mediterrán és a kantabriai területeken maradtak, az összes ipari központban (Asztúria, Vizcaya és Barcelona), valamint a legvirágzóbb mezőgazdasági területeken (Valencia és Murcia) is ők érvényesültek. A konfliktus kezdetétől fogva a köztársasági intézmények valódi hatalma megszűnt a különböző forradalmi bizottságok javára, akik a laktanyák elleni támadásokból származó fegyverekkel elkezdtek letartóztatni és likvidálni a „fasiszta ellenséget”. Ezeket a bizottságokat a szocialista, kommunista és anarchista szakszervezetek pártjai képviselték.

A nemzeti vonalon Francisco Franco tábornok azt hirdette, hogy a forradalmi erők által létrehozott hatalmi vákuummal szemben a hadseregnek kell átvennie az irányítást. Eközben a „spanyol Lenin”, Largo Caballero azt tanácsolta, hogy a lázadást általános sztrájk meghirdetésével, a hadsereg felosztatásával és a forradalmi milíciáknak való fegyverátadással fejezzék be. Július 20-ra a köztársaság a szárazföldi hadsereg 47, a légiereő 65 százalékát és szinte a teljes flottát ellenőrzése alá vonta. A rendvédelmi erők tekintetében a csendőrség 51 százalékát, a puskások 65 százalékát és a rohamosztanosok 70 százalékát ellenőrizték. Ellenőrzés alatt tartottak egy 14 milliós népességet, Madridot, ami fővárosként hivatalos nemzetközi elismerést hozott, de a Spanyol Bank arany- és ezüsttartalékait is (2438–533 millió arányban).

A kezdeti cél Madrid elfoglalása volt, a felállított hadoszlopok közeledése révén. Így az északi hadsereg (Mola) meg tudta tartani állásait az afrikai hadsereg (Franco) megérkezéséig, hogy benyomuljon Madridba. A félszigetre érve utóbbi egyesítette a két zónát, majd szeptember 27-én José Enrique Varela tábornok csapatai felszabadították a toledói Alcazart, ahol ezer polgárőr és civil önkéntes állt ellen a nyolcezer szocialista és anarchista milicista ostromának. José Moscardo ezredes hőstettét a nemzeti propaganda széles körben népszerűsítette külföldön.

A nacionalisták Madridba érkezése a köztársasági kormány bukásához vezetett. 1936. szeptember 4-én új köztársasági kormány alakult a forradalmárok vezetésére alkalmas egyetlen személy, Francisco Lar-

go Caballero elnökletével. A szocialista vezető túlnyomórészt szocialista kormányt szervezett, erős kommunista jelenléttel, majd november 5-én – a történelemben először – anarchisták bevonásával (igazságügy, ipar, kereskedelem és egészségügy). Fő feladata az volt, hogy folytassa a néphadsereg létrehozását, amelyben a milicistákat katonákká kellett átalakítani. Ezenkívül az augusztus óta érkező, a Komintern irányítása alatt álló külföldi önkéntesek megalakították a nemzetközi dandárokat, amelyeket Madrid védelmére használtak volna. Ötvenezer külföldi önkéntes volt jelen spanyol földön. A toborzást világszerte a kommunista pártok végezték, ami értelemszerűen a kommunista befolyás növekedéséhez vezetett a köztársasági katonai szervezetben.

A kommunistáknak a kezdeti kis létszámuk ellenére 208 küldöttjük volt, akik 12 ezer tagot képviseltek a Kommunista Párt 1932 márciusában tartott IV. kongresszusán. A PCE fokozatosan a köztársasági oldal alapvető elemévé vált fegyelmezettsége, szervezettsége és a Szovjetunió külső támogatása miatt. Ekkorra már hozzáfogott néhány szocialista szervezet fokozatos integrálásához, így kezdett tömegszervezet méretűvé válni. Az UGT Általános Munkás Szakszervezet Végrehajtó Bizottsága Largo Caballero javaslatára jóváhagyta azt a tervet, hogy a C.G.T.U. (a kommunista szakszervezet) szocialista szakszervezetté váljon, ami végül 1935 novemberében meg is történt a kommunista Pablo Yagüe vezetésével. 1936 áprilisában a kommunista és szocialista ifjúsági szövetségek egyesültek a JSU-ban. A „szocialista” Santiago Carrillo, az asztúriai PSOE egyik vezetőjének fiáról kiderült, hogy alvó kommunista. 1936. július 23-án a katalóniai szocialisták, kommunisták és kisebb marxista csoportosulások egyesültek a Katalán Szocialista Pártban (PSUC), amely mindig a PCE-vel szövetségben működött. Ami a Partido Obrero de Unificación Marxistát (Marxista Egyesülésű Munkáspárt), a POUM-ot illeti, amely heterodox és nyitott a trockizmusra, és mindig is az anarchizmus szövetségeseként működött, üldözték és megsemmisítették, vezetőjét, Andreu Nint német brigadisták elrabolták, átadták az NKVD-nek, és 1937 júniusában Alcalá de Henaresben megkínózták és megölték. Largo Caballero kormányának bukása kezdetét a szocialista Juan Negrín 1937. májusi hatalomra jutásának, ami a főbb köztársasági intézmények és a főbb katonai egységek kommunista hatalomátvételéhez vezetett.

A kommunisták a polgárháború több fő eseményében főszerepet játszottak a republikánus oldalon.

- Ötödik ezred: a PCE és a JSU a MAOC antifasiszta munkás- és parasztmilíciát mint félkatonai milíciát zászlóaljakra szervezte, az ötödiket 5. ezrednek nevezték el, amely az oktatás, a fegyelem és a kommunista indoktrináció miatt a parancsnokok kiképzésére szolgáló akadémiává vált. Soraiból kerültek ki a legfontosabb kommunista katonai parancsnokok, Juan Modesto (Juan Guilloto), Enrique Líster, Valentín González „El campesino” és Enrique Castro Delgado, utóbbi az első katonai parancsnok.
- A Nemzetközi Brigádok: a BBII (Las Brigadistas Internacionales) katonai szervezet, a Moszkvai Kommunista Internacionálé irányította, bár ötvenezer tagját a kommunista pártok, elsősorban a franciák toborozták. A fegyveres és vezető káderek sztálinisták voltak. Andre Marty francia parlamenti képviselőt, a brigádok szervezőjét számos gyilkossága miatt Albacete mészárosának nevezték. A Francia Kommunista Párt Központi Bizottságának tett jelentésében felelősséget vállalt ötszáz brigádtag meggyilkolásáért ideológiai deviancia miatt. Célja a kommunista rendszer létrehozása volt Spanyolországban. A második világháború után ezek a harcosok lettek az emberi alapanyag, amelyből a szovjetek által létrehozott új biztonsági erők az NKVD mintájára táplálkoztak. Egyik tagja volt Gerő Ernő, a sztálinista magyar kommunizmus második alakja, valójában Ernst Singer, aki Spanyolországban Pedro Rodríguez Sanz néven volt ismert, a Katalán Egyesült Szocialista Párt tanácsadója és az NKVD vezetője Katalóniában, ahol részt vett Andreu Nin és a POUM harcosainak likvidálásában a trockista deviancia miatt.
- A paracuellosi mészárlás, Katyń előzménye: a kormányt november 6-án áthelyezték Valenciába. Miaja tábornok elnökletével védelmi junta alakult, amelyben a népfrontot alkotó valamennyi politikai párt képviseltette magát. Három tárca: a hadügyi, az ellátási és a közrendvédelmi kommunista irányítás alatt állt. A közrendvédelmi minisztériummal Santiago Carrillót bízták meg. 1936. október végén a szovjet nagykövet azt javasolta, hogy a köztársaság szolgálatára hajlandó foglyokat vegyék vissza, a többit pedig likvidálják, oroszországi mintára. A katonai attasé,

Gorjev ezredes 1937. április 5-én keltezett küldeményében tájékoztatta Moszkvát az NKVD által Madrid ostroma alatt végzett munkáról, és Alekszandr Orlovot említette a spanyolországi munkáért felelős személyként. A másik ügynök Mihail Koltsov szovjet újságíró, hivatalosan a *Pravda* tudósítója, akit Hugh Thomas és Ian Gibson „Sztálin személyes spanyolországi ügynökeként” jellemzett. November 4-től december 4-ig folytatták a le tartóztatottak (katonák, papok és hívők, a jobboldali pártok vezetői) átadását és kivégzését, a többi gyanúsított pedig a jobboldali lapok előfizetői és a megrohamozott templomok gyülekezetei közül származott. Napjainkig 4200 meggyilkolt személyt azonosítottak kereszt- és vezetéknev alapján. Ehhez jön még a 340 őrsön megölt 3000 ember és az 1936 augusztusában létrehozott forradalmi szervezet, a CPIP (Provincial Committee of Public Investigation) által elkövetett, 8000 bíróságon kívüli gyilkosság. Santos Juliá szocialista történész a spanyol kommunistáknak tulajdonítja a felelősséget: Manuel Muñoznak, a biztonsági főigazgatónak, Santiago Carrillónak, a közrenddel foglalkozó tanácsadónak és Segundo Serrano Poncelának, a biztonsági főigazgatóság megbízottjának, valamint Mihail Koltsov szovjet ügynöknek és Alejandro Orlovnak, az NKVD spanyolországi vezetőjének.

Juan Negrín prioritásai közé tartozott, hogy biztosítsa a végrehajtó hatalom ellenőrzését és a Szovjetunió fegyverellátását. A Néphadseregben megalakult 17 hadtestből 13-at a PCE harcosai vezettek. A republikánusok soraiban fokozódott az elnyomás az anarchisták és a trockisták ellen. A Spanyol Bank aranytartalékai támogatták a szovjet utánpótlás beszerzését, ami lehetővé tette a Vicente Rojo tábornok vezette 1937-es és 1938-as nagy katonai offenzívákat: júliusban Brunete (Madrid), augusztusban Belchite (Zaragoza), decemberben Teruel, 1938 júliusában pedig az Ebro-offenzívát. Ez utóbbiban veszítette mindkét oldal a legtöbbet, de mind a négy a republikánusok vereségében csúcsosodott ki. Eközben a háború saját eszközökkel való megnyerésének lehetetlensége meggyengítette az ellenállás morálját, ami kedvezett Casado ezredes antikommunista puccsának, ami az utolsó republikánus egységek feltétel nélküli megadásához vezetett.

A háború következményei

A polgárháborúban az emberéletek elvesztése a legszörnyűbb. Becslések szerint az elnyomás 150-200 ezer áldozatot szedett, és ugyanennyit a fronton. A nacionalista régióban az elnyomás mintegy ötvenezer ember halálát követelte: baloldali pártok vezetőit és harcosait, főként milicistákat, akiket a túlélő tanúk a forradalmi uralom alatt elkövetett méészárlásokkal vádoltak. A republikánus oldal a Causa General szerint 85 940 főt veszített. A forradalmi elnyomás főként a vallási közösségeket célozta; becslések szerint 6832 egyházi személyt öltek meg. Közülük 13 püspök, 4184 egyházmegyés pap, beleértve a seminaristákat is; 2365 hívő és 283 apáca. Ehhez még hozzá kell adni az éjszakai imádság 2125 világi tagját és 1608 katolikus cserkészt. A többiek jobboldali pártok tagjai vagy szimpatizánsai, jobboldali lapok előfizetői, vallási szövetségek tagjai és a hadseregben dolgozó szakemberek voltak.

A konfliktus idején, 1936 szeptemberében XI. Pius pápa több száz spanyol zarándokot fogadott, akiknek az egyház által Spanyolországban elszenvedett mártíromságról beszélt. December 12-én a pápa Rómában fogadta Gomá bíborost, aki tanúságot tett a Spanyolországban történelekről, és elmondta, az egyház csak a nemzeti oldalon találhat menedéket. A pápa felszólította a bíborost, kérje meg a megmaradt spanyol prelátusokat, hogy írjanak levelet a világ többi részén élő testvéreiknek, amelyben elmagyarázzák az egyház helyzetét Spanyolországban. A püspökök közös levelét 1937. július 9-én tették közzé: tagadták, hogy az egyház szította volna a háborút, visszautasították, hogy az társadalmi harc lenne, a konfliktus oka pedig, hogy az egyház a gazdagokkal szövetekezett és támogatta volna a diktatúrát. A közvélemény tudomására hozták az egyház kiirtásig menő üldözését.

Az anyagi veszteségeket tekintve Spanyolország az 1914-es jövedelmi szintre esett vissza, a nemzeti vagyon 15 százaléka veszett oda, 20 milliárd dollár adósság keletkezett, a hírközlés, az ipar (a vasúti berendezések kétharmada), az állatállomány fele, a művészeti és építészeti örökség (vallási jellege miatt), 250 ezer ház és 225 ezer tonnányi vízkiszorítású kereskedelmi hajóflotta pusztult el. A José Larráz pénzügyminiszter számára készített jelentés szerint figyelembe kellett venni a Szovjetunióknak eladott 510 079 kilogramm arany hiányát, amelyet nem lehetett visszaszerezni. A második világháború kitörése megaka-

dályozta a normális kereskedelmi kapcsolatok kialakulását, ami az azonnali újjáépítést lehetővé tette volna.

Franciaország felszabadítása a második világháború után a PCE-nek kedvezett, amely úgy döntött, hogy az általa irányított Nemzeti Szövetségen keresztül elindítja a Spanyolország visszahódítása hadműveletet, amely 1944 októberében a Pireneusok felől megszállja Spanyolországot, elfoglalva az Aran-völgyet, ami népfelkelést vált ki, amely megdönti a nemzeti kormányt. Természetesen ez nem történt meg, és a művelet kudarcba fulladt. A hadsereg vezérkari főnöke, García Valiño tábornok Moscardo és Yagüe tábornokokat bízta meg a Franciaországba tartó gerillaalakulatok visszaszorításával. A határon átkelő nyolcezer kommunistát kiűzték, 129 ember halt meg, 32 katona megsérült. Vicente López Tovar ezredes elrendelte csapatai visszavonulását Franciaországba. López Tovart és Jesús Monzont, aki a spanyol belföldi maquis-t (francia partizán csoport) vezette, azonban Santiago Carrillo árulással vádolta meg, kihasználva az alkalmat, megtagadta őket, és PCE-n belüli támogatói között tisztogatást rendezett. Santiago Carrillo elrendelte Monzón hadnagyainak, a maquis vezetőjének, Gabriel León Trillának a meggyilkolását, amire 1945. szeptember 6-án Madridban került sor. Alberto Pérez Ayalát szintén Madridban ölték meg 1945. október 15-én; Pere Canalt pedig akkor, amikor megérkezett Franciaországba.¹²

A kommunista maquis (gerillák) műveletei a hegyvidéki területeken működő „gerillacsoportokon” keresztül valósultak meg. 1948-ban Sztálin parancsot adott, hogy a görög gerillákkal együtt függesszék fel működésüket. A gerillák fokozatosan kihaltak a Franciaországból, megszűnt az utánpótlás, elapadt a spanyol lakosság támogatása, és 1953-tól erősödött a rezsím, a nemzetközi elszigeteltség megszűnésével. Secundino Serrano *Maquis* című művében a *La historia de la guerrilla anti-franquista* (A Franco elleni gerillaháborúk története) utal arra a szörnyű paradoxonra, hogy a francia hősök Spanyolországban banditákká váltak. A maquis-jelenség legjobb történésze, Francisco Aguado Sánchez klasszikusa, az *El Maquis en España* című műve azt mutatja be, hogy 1944 és 1952 között a maquis 953 embert gyilkolt meg, 845 emberrablást, szabotázszt és 5963 rablást követett el. A belügyminisztérium ada-

¹² A maquis csoportról bővebben: Arasa 1984; Arostegui–Marco 2008; Pons 1972.

tai szerint a maquis-k és a rendfenntartó erők közötti 1826 összecsapás 12 halálos áldozatot követelt az általános rendőrség, 11-et a fegyveres rendőrség, 27-et a hadsereg és 260-at a polgárőrség állományában. Cserébe a maquis 2173 embert ölt meg és 3387 embert tartóztatott le. A lefoglalt fegyverek között 540 géppisztoly, 3525 puska, karabély és sörétes volt, továbbá 3075 kézfegyver (pisztolyok és revolverek) és 7884 robbanószerkezet. Ehhez jön még a maquis-k által megölt 953 civil, a 834 emberrablás fele a túszerkövetésével végződött, 103 áldozat pedig a rablótámadások során vesztette életét. A rendfenntartó erők 17 861 bűntársat és a maquis összekötőit tartóztatták le; Luis Suárez szerint a maquis 1260 embert ölt meg.¹³

1959-ben a PCE Julián Grimaut, aki 1954 óta a Központi Bizottság tagja volt, a szervezet belföldi vezetőjévé választotta. A kommunista vezető a Köztársaság Katonai Információs Szolgálatának felügyelője volt Barcelonában, ahol azzal vádolták, hogy ő a felelős a barcelonai főbörtönben elkövetett kínzásokért és gyilkosságokért. 1962 végén a spanyol rendőrség egy a saját környezetéből érkezett bejelentés miatt tartóztatta le. Halálra ítélték és 1963. április 20-án kivégezték. Az ő kivégzése volt az utolsó a polgárháborúhoz kapcsolódó háborús bűnök miatt. Külföldön, különösen Franciaországban, a kommunista ellenzék a spanyolországi „fasiszta rezsim” ellen lépett fel. Kivégzését itthon a nürnbergi törvényszék által alkalmazott joggyakorlatnak megfelelően értelmezték.

Létrejön a rendszerrel szembeni ellenzék, növekszik a támogatottsága, de nincs kapcsolata a száműzetésben élő köztársasági világgal, amely elszigetelődött és elszakadt az országon belüli eseményektől. Kivételt képez a PCE, amelyet a fegyelem, az engedelmisség és a konkrét politikai célért való áldozatvállalás iránti érzelme tett „a párttá”, amikor a fiatal disszidensek az ellenzékhez akartak csatlakozni. Azok a területek, ahol ellenzéki magok alakulnak ki, a disszidens diákok a PCE-ben; a munkásvilág és a szakszervezeti szabadság iránti követelésük; a baloldali katolikus disszidensek; és a forradalmi csoportok, amelyek a terrorizmust a politikai protagonizmus közvetlen opciójává teszik.

¹³ Suárez 2005, 268.

Az 1950-es években az egyetem még mindig egy liberális, gazdag, erős európai ízléssel rendelkező osztály kisebbségét képviselte, de az 1960-as években a spanyolországi fejlődés munkásainak gyermekei töltötték meg az előadótermet. A felsőbb osztálybeli diákok körében létrejött ellenzéki platformok a PCE által irányított Federación Universitaria Democrática de Estudiantes (FUDE), az Agrupación Socialista Universitaria ASU és a Frente de Liberación Popular FLP,¹⁴ amely szintén baloldali, de trockista irányvonalú volt,¹⁵ távol állt a PCE fegyelmétől, amely a francia és olasz baloldal (PSU és PSIUP) markáns diskurzusára reagált.

A munkaügy területén az egymást követő fejlesztési tervek megjelenéséig, amelyek Spanyolországot a világ nyolcadik ipari hatalmává emelték, a gazdaság elszigeteltsége miatti társadalmi konfliktus spon-tán tiltakozásokra ösztönzött, amelyek a munkásgyűlésekből alakult munkásbizottságok köré szerveződtek.¹⁶ A válasz a magasabb bérek és a nagyobb munkaügyi rugalmasság volt, a kollektív tárgyalások engedélyezése az 1958. április 24-i kollektív szerződésekről szóló törvénnyel. Az új tárgyalási keret megkönnyítette a többi kollégát képviselő bizottságok munkáját.

A munkásbizottságok a dolgozókat képviselték, és összeegyeztethetőek voltak a rendszerrel, mivel szakszervezeti összekötőnek választhatók voltak, és magába a hivatalos szakszervezeti rendszerbe kerültek be. Az 1966-os szakszervezeti választásokon a CCOO (Confederación Sindical de Comisiones Obreras, Munkás Bizottság) jelentős győzelmet aratott, ami lehetővé tette, hogy szervezett mozgalomként megszilárduljon, sőt egyes vállalatoknál még tárgyalópartnerként is szolgáljon. A CCOO első közgyűlésére 1967 júniusában került sor Madridban. Ugyanebben az évben azonban a Legfelsőbb Bíróság törvényen kívülinek nyilvánította őket, mivel nem tartoztak az Országos Szakszervezeti Szervezet keretébe. 1972-ben vezetőit, Marcelino Camachót, Julián Arizát és más szakszervezeti tagokat bebörtönöztek és vád alá helyezték az úgynevezett 1001-es perben. Kiderült, hogy letartóztatásuk va-

¹⁴ Az ASU-ról részletesen: Mateos 1991, 541–572. Az FLP-ről és a NIU-ról: Maravall 1978, 159–162; García-Rico 1998; García Alcalá 2001.

¹⁵ A korszakról bővebben: Bustelo 1996, 20. Az ASU-ról: Mateos 1991, 56; Fernandez Montesinos 2008, 85–97.

¹⁶ Pérez Ledesma 1992, 232.

lói oka titkos kommunista militáns tevékenységük volt. Eredetileg a CCOO-nak nem volt ideológiai politikai profilja. A PCE azonban felfedezte a hatalmas potenciált, és feláldozta titkos szervezetét, az Oposición Sindical Obrerát (OSO, Ellenzéki Munkás Szakszervezet), hogy felszabadítsa a CCOO-n belüli több tucatnyi militánst, akik átvették a fő ellenzéki szakszervezeti csoportosulás ideológiai irányítását.¹⁷

José Luis Orella professzor spanyolországi kommunizmus történetét bemutató tanulmányának folytatását a Századvég folyóirat következő számában olvashatják.

Irodalom

- Amorós, Mario 2021: *¡No pasarán! Biografía de Dolores Ibárruri, Pasionaria*. Madrid, AKAL.
- Arasa, Daniel 1984: *Años 40: los maquis y el PCE*. Barcelona, Arcos Vergara.
- Arostegui, Julio – Marco, Jorge 2008: *El último frente. La resistencia armada antifranquista en España, 1939–1952*. Madrid, La Catarata.
- Bustelo, Francisco 1996: *La izquierda imperfecta. Memorias de un político frustrado*. Barcelona, Planeta.
- Erice, Francisco 2004: La política sindical del PCE en los orígenes de las Comisiones Obreras: las confusiones en torno a la OSO. In *Actas del Primer Congreso sobre la Historia del PCE 1920–1977*. Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas.
- Fernandez Montesinos, Andrea 2008: *Hijos de vencedores y vencidos*. Madrid, Memoria de Master – UCM, 85–97.
- García Alcalá, Julio Antonio 2001: *Historia del „Felipe” (FLP, FOC y ESBA): de Julio Cerón a la Liga Comunista Revolucionaria*. Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- García-Rico, Eduardo 1998: *Queríamos la revolución. Crónica del FELIPE (Frente de Liberación Popular)*. Barcelona, Flor de Viento Ediciones.
- García Venero, Maximiano 1956: *Historia de las internacionales en España*. Madrid, Ed. Movimiento.
- García Venero, Maximiano 1961: *Historia de los movimientos sindicales españoles (1840–1933)*. Madrid, Ed. Movimiento.
- Maravall, José María 1978: *Dictadura y disenso político. Obreros y estudiantes bajo el franquismo*. Madrid, Alfaguara, 159–162.
- Mateos, Abdon 1991: La Agrupación Socialista Universitaria, 1956–1962. In Carreras Ares, Juan José – Ruiz Carnicer, Miguel Angel (eds.) *La universidad española bajo el régimen de Franco*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 541–572.

¹⁷ Erice 2004.

- Matorras, Vicente 2021: *El comunismo en España (1931–1934)*. Tarragona, Fides.
- Pérez Ledesma, Manuel 1992: *Estabilidad y conflicto social*. Madrid, Nerea.
- Pérez Solís, Oscar 2018: *Un vocal español en la Komintern*. Sevilla, Renacimiento.
- Pons, Eduard 1972: *Guerrillas españolas (1936–1960)*. Barcelona, Editorial Planeta.
- Shubert, Adrián 1991: *Historia social de España (1800–1990)*. Madrid, Nerea.
- Suárez, Luis 2005: *Franco. Los años decisivos. 1931–1945*. Barcelona, Ariel.
- Winston, Colin M. 1989: *La clase trabajadora y la derecha en España 1900–1936*. Madrid, Cátedra.